

Հերձուածող, մանտանող գի յիմամ Տէր Աստուած մեր զկեկեղեցի մեր աւելի պայծառացելոյ, եւ զհասաւ մեր առաւել հաստատեացոյ, յիւրինն ի սկզբանէ հեռեւ ուղղապատ էր եւ նոյն-Քաղկեդոն ի սկզբնական թիւան առաջին որէն. Միթէն, իր զրէ առ Արաւսամ, զՄովսէս ձեռնադրելէն յառաջ ուրիշ վարդապետութիւն յարդարած ենք եւ «յետ այնք ինչ փոխեցար զհաստատ» (անդ. 178): Այսպէս գիտեմ եւ Բազի. Պատմաբանն¹:

Թէն Սիրիոն իւր գործունեութեան մըջ հեռեւեցան որ եւ ինչ բաժնական միջոցներու, հակառակորդք իր հաստատեան Բուրաւոյ Սկեկեցոյնն առ Վրթմանէն առաւ զպատասխանին մըջ կ'աշխարհէր ի տնէ մը, զոր «բռնաւոր զուգուր կ'անուանէն, որուն առջեւ «շմարթի կայ ոչ, այլ Տարբի եւ կամ հասանել եւ կամ «թողուլ զաշխարհս եւ գնայ, զման նկարագրք մը կը առայ եւ Մովսէս եպիսկոպոս առ Վրթմանէն երկրորդ թղթին մըջ Սիրիոնի մտին (էջ 133). «Մեր թէպէտ կամ փասն սկիսութեան եւ միայնութեան, եւ կամ փասն շարութեան առաջնորդին միայն զանգիւղեցար ինչ, յայտ ի ձեզ եղաք ... թէպէտ եւ ի ժաման ի սնտոք մեծութենէն իրեն զգետ ինչ ի քաղսմ ու ինչ եւ յարուցեալ, եւ իրեն զգալուն ինչ զմեզակ ճիւղաւորքին եւ մաղխարդքն եւ սաստիպեալ (Սիրիոն) ... (յառաջ) ի ձեռն մեր խել զուգուր վարձ խորամարտ անէն»², եւն. Արդարեւ իրան խորքեր, որոնց ստուգութիւնն սակայն կը կարօտի քննութեան. Մովսէսի վկայութիւնն արժանահասաւ կարելի չէ համարել³:

Բնական էր, որ հանդիման զպիտ շնկատուէր Սիրիոնի այս գործունեութիւնը Լույսոյմէ, որոնք, մանտանող Չորտու երկրորդ կ'ըսէն ի վեր անդուլ մարաւաւն էին Քաղկեդոնի մազպոյն զէմ, որոնց պարագլուխն էր Վրթման Բերդոն⁴:

Կամ թողիտութեան տեղապահ Յուսոյ հետ զրդազած՝ անտեղեակ էր ի Վիր գործունեաներուն, եւ հաւանականաբար առաջին անգամ Մովսէսն լսելի «շախարթեի լուրը» Սիրիոնի բռնած ընթացքի մասին, որուն հանդէպ չզատուեցաւ անտարբեր (Արդեամբ՝ այ բոտ խորհրդեան եւ ապա շանայ Մովսէսի, փութալ զրել մէկ մէկ թուղթի առ Պետրոս եւ Կամ թողիտութեան Սիրիոն: Թղթի երս տակայն յաւայտաւ արդիւնքն շտոյն: պատճառն

¹ Պատմ. 28. «Իսկ ապա մեր ի փառնուն Մովսէսի Սիրիոն զճնարտ կարող եւ զիրենց ողորմութիւնն ի բոց խորեւ, զոր ի հարցն մերոյ ոչ զպատասխան աշխարհեալ էին լայմանն պիտրի միտն զկեւ ժողովն Քաղկեդոնի, զինի փառաւոր մարտար անմիթեան իւրոյ ձեռնալ գաւանդեալ զպիտահարաւ աշխարհին»:

² Միայն հոս չի գործածել Մովսէս պապիսի ընդ. իւր բոլոր թղթերուն մէջ ամենեւ յայտնաւ չէ յիշատակած Սիրիոնի, այլ միտ պապիսի բացառութիւնն ներքոյ. «Թղթի թղթիս անուան» (էջ 110, 133). «Գրաք աւերել կամ թղթիս անուան» (172). «Կամ աւերել անուանեալ» (130). «Առաքելուք մըն» (133). «Խորամանկ անձն» (133) եւն. Ասկէն ուսեալ կը գործածէ եւ Վրթման (135, 140 եւն). Իսկ Յուսոս այն յիշեցին. «որ հայրապետս անուանին (էջ 132):

ընտրուած անվայել ոճն էր ապահովապէս Վրթմանէն, ինչպէս իւր բովանդակ գործունեութենէն կը տեսնուի, իւր գիտութեան շրջանում մ'էր, աւելի ուսումնական տեղին տնտեսաշարն ուսանելու. այդպիսի ազում ալ գրած է իւր կրկին թղթերը — ամբարհասած եւ տնտեսմ' ոճով մը, որ անպատուաբեր էր ի զրդոնն եւ ի վեր, որ ար կ'ուզուէր, Վրդ իսկ թողիտութեան տնտեսմ'ն:

Ա. Սիրիոն եւ իշխան Վրդ ուղղած թղթին մէջ Մովսէս կամ թողիտութեան տարրերն յառաջ խառնուեցաւ առ թիւ գրած թուղթի յիշելէ յետոյ կ'անցնի Քաղկեդոնի «տեղեկարարման եւ անշնչելի» ժողովուն մասին, եւ կը յայտնէ իւր պարմանին թէ ինչպէս համարեալն են Վրդ ընդունել անոր վարդապետութիւնն. որուն պատճառն լուր պատկար իւր համարի Ահա իւր իսկ տուրքը (էջ 138). «Այժմ՝ լուրս թէ գրաւ Զորէն ժողովոյն Քաղկեդոնի եւ զուսմանն լեւանի ուղղապատ համարքն եւ մեծարանայ արժանի, փասն զի չաւել իջնուիլէն քննուլ զհերձուածոց շարութիւնն ... Արդ ոչ է պարտ առաւածուիլ թեան հերթ մ'աւել ինչ վարդապետութիւն զուրդ ընդ տեղի. Սիր զերջացրէն խոցերն. «Կը թէ է ինչ երկրպայ թիւն ի միտս ձեր եւ կամիք զգնոր՝ առնուլ յաղաքս այդարկել, գրեցէ առ միտան փառաւորեալ իշխանս աշխարհիս մերոյ, որ գամը մաւ, ծոյնպէս յանդիման՝ վկայութեանք գրող սրբոյ յայտնի առնուլ զճնարտութիւնն բարի»:

Այսպիսի ուսուցիկ ոճով տողուած խրատական Սիրիոն նկատուի արհամարհանք, եւ ոչ իսկ պատասխանի արժանի համարեցաւ. ուղեղ յառ. թիւն յարգելով ինչորէն իւր սխուածին մէջ խեղդել, քան պատասխանելով արժանի եւ բարբառել:

Մովսէս Սիրիոնի այս վերաբերմանը այսպէս իշխարապէս Վրթմանին. Ա. Սիրիոն եւ անոր իշխանները գրած թուղթի իմ մանկանս հեռքով խաւրելի, որ այժմ գարձած է եւ քրտի կը գտնուի Զմարնե իրկարութեան յոյնաց՝ շիրտաւ «այդ գաւ եւ ձեզ զրդոյն տալ»⁵. Թէպէտ եւ ի սկզբն մէկ չէ համարական թուղթի կամ թղթիս ինքի պայտարին, բայց ապա տարած են, որ, ինչպէս իր պատմէ մանուկը, «յրթեալն թղթիս ի սաստիկ բարեութեան շարժեալ, զղորացեալ արտի եւ եղծեալ գունով գարէն զուսածայ՝ նորիւր եւ թշնամներ զշայատունեալ. եւ թղթիս պատասխանի ոչ ինչն արար եւ ոչ այլոցն եւ տանել. Չայս յիշուալով՝ առ հայրապետ քաղկեդոնի տամ տանել, տեւ. որ պատասխանի առնէ»⁶. Այս տուրքէն մեզի այսչափ միայն ստույգ

¹ Ինչ հիման կը սպասուի արդեւ Սիրիոն թուղթն իրտեսցէմ խաւրել, որ անշնչն հայրապետն պատասխանէ. իրտեսցիք Տարապետն էր այս տաններս իտահակ (801-809, Տմմ. Acta Sanctorum, Oct. XII, 646) Revue de l'Or. Chr. VII (1903) p. 32-33, որ եւսովի էր Սիրիոնի, եւ հասանալանաբար ի միտն զայնս ենի Սիրիոնի թղթի միտն իւր հեռ. իտահակ թղթին զուս տ'ար. Քահանայապետ Սիրիոն իրտեսցէմ Զնախ թիւնն

թիւն: Այսպիսի աներկիւղ ընթացք մը Արբա-
համա կողմանէ դիրաւ կրնայ միկնուիլ, եթէ
մտածենք թէ Սմբատ Վրկանի մարդկայնոր, մեծա-
բան խստովէն, Գրեւի կ'ընենայ, — Վրթա-
նէն տակաւին չէր կասած այն խորհուրդէն, զոր
անեցած էր երբեմն, անձամբ Վրաստան երթալու
Աժժա՛մ եւս, որչա՛փ կ'երեւայ, յայտնած է իւր այս
բաղձառնքն իրեւե իրացոյ մի միակ դարման, թէ եւ
ունին չէ գրուած: Արբահամ կը գրէ այս նկատ-
մամբ պարզապէս: «Կամայայ եպիսկոպոսուն առ-
ձակել առ արքութիւն ձեր, եւ շնա՛ստ քրոջ օրքոջ,
ծանուցանել զկնասամառութիւն ժողովոյն: Քաղկե-
դոնի. բայց առ ժամն պատշաճ Տամարայցար նախ
ի ձեռն պատուական ազատ արանցոյ թղթով ըն-
դունել ի ձեռն պատախանի:» Կիրիւնի մարդը
գործարկութեան մէջ քաղաքական ձգտում մը ցոյց
տալ ըսնալով անբերանելի կը համարէ, թէ էնչ-
պէս կարելի է արքայից արքայի ծառաներուն
օտար թագաւորութեան (Յունաց) հետ սիրոյ եւ
հաստայ միաբանութիւն ունենալ, ուր յայտնի
սպասմանութեան հետք կայ՝:

Արբահամ այս թղթին կ'ընկերացնէ՞
թուղթ մ'ալ Սմբատ վարպիտի հասցեով: «Արբա-
հիրի Տեառն Կիրիւնի յայցա կամուրջիկոսի եւ այ-
լոց եպիսկոպոսաց աթոռակցաց ձերոց եւ իշխանաց
աշխարհիդ Անեքոնհհի եւ ամենայն լուաց, ի
Սմբատայ Գաւրկանի մարդկանէ եւ տերնոց զնուարէ
եւ ի Գիգայ Դաշտկարանէ, եւ ի Վարդապետէ
Հայոց Զարադարէ (— Վրթանէս փերդոյ) եւ
յայլոց ազատ որեւոր խոնարհութեան եւ սիրով
ողջն» (էջ 168—169): Թղթին բովանդակու-
թիւնն յնդհանուրն նման է Արբահամի թղթին
բովանդակութեան: Կը յիշեցնէ Սմբատ եւ առ
Բարդեսաւ գումարտան ժողովն, կը պատմէ ար-
քայից արքայի հրամանաւ իւր Հայաստան գալս-
ելու բռնկիւնքն ընտարութիւնն, եւ մեղմով կը մտնե-
նայ բուն խնդրոյն: «Բայց է ինչ լուր, որ յաշխար-
հալանց լուայ եւ ստիւս ինչ հաստացի:» Կը
չեշտէ Յուրաւոյ եպիսկոպոսի կրած անցքը, Ս-
Հուսնական պաշտաման խնդիրը եւն: Պէտք էիք,
կը գրէ Մարգարէ, գուց ընդն պատուհասել,
«Թող թէ ձեզ առնել զայդ, որ կարի անհնարին
եւ չար էն:» Կամէար, կը շարունակէ Սմբատ,
եպիսկոպոսուն հանդերձ իբրեւոյ՛ս արձակել,
չիլիւն՝ գիտել զարութիւն հերձուածոյ, որ զձեզ
ի վերայ հաստացիոն, բայց ապա առ ժամ բաւա-
կան համարեցաք ի ձեռն պատ արանցը նախ
թղթով զկամ ձեր գիտելը (էջ 169): Վերջին
տողերս, ուր Արբահամ թղթին գրէ հետեւե-
րանալանին են, Վրթանիսի ձգտումն ամենապայծառ
թարգմաններն են: Վրթանէս հոս բաց ի իբրեւ
բառէն յակնէ ալ յիշատակուած էր: Զարմա-
նայէ է միայն որ երկու թղթոց մէջ ալ չ'ըլլար որ
եւ իցէ յիշատակութիւն Վրթանիսի առ Կիրիւն
թղթին: Գիտմամբ արդեօք:

«Չի է ինչ, որ շատու ի իսկ թուեցաւ մեզ. զի
ընդ օտար թագաւորութիւն՝ արքայոց արքայի ծառայից
սիրոյ միաբանութիւն առնել եւ քրտկան հաղորդակցիտ
որովէ կարի իսկ գեաւորին էն:» էջ 165:

ԱՌ-Խ. 92—93:

Թղթներս կը հասնին Կիրիւնի ձեռքը ապա-
հայապէս ի ՄԺխիթա, ուր կը գտնուէր այս միջո-
ցին (հմտ. էջ 166): Եւ նա կը պատասխանէ «Ձե-
հանդարտութեամբ եւ զգուշութեամբ, իրեն յա-
տուէ հաստա ատտիկեան անով»:

Առաջին թղթով մի առ մի լուծէ Արբա-
համա յուզած չորս խնդիրները: Իստեկաց եւ Սով-
սէն եպիսկոպոսի մասին բուժաներն տեսնող արդէն:
Գալով այն կէտին, «որ փան հաւատաց եւ ժպո-
ւոյն եւ տուժարն գրեալ էր» Արբահամ, փախա-
տական պատախան կու տայ, ուղկով ըսել թէ
խնդիր աւելորդ է այս մասին, այլ «զհաւատ դե-
րուարդմի ունիմք եւ կայոյ՛ս» (էջ 167): Այս սա-
կայն Արբահամ համար շատ անդոհայտցիչ էր,
որ իւր թղթին մէջ ամենաեական շեշտն ասոր վրայ
գրած էր, եւ գրեթէ մի միայն գայն նպատակած էր:
Սուրբ Հուսնական պաշտամանն նկատմամբ կ'ընէ թէ
ինքն ոչ թէ հայերէն կատարեն խափանած է, այլ
որովհետեւ ի Յուրաւա բաղմամբ ի վարդներ ալ
կը գտնուին եւ ասոց անխմանալի էր հայերէն կա-
տարուած եւ ամէնէն սիրուած այս պատշոնը, ի շահ
հոգեւոր ասոց նոյնն վրացերէն ալ թարգմանած
է եւ հրամայած, որ թէ հայերէն եւ թէ վրացերէն
կատարեն, ապալոյց ասոր, տեղւոյն նոր կարգուած
եպիսկոպոսն երկու լեւաւներուն ալ ծանօթ է: Կիր-
իւնի առեկն լըծերէ կը ծանրանայ Արբահամա
այն տարախառնաց վրայ, թէ ինչպէս խոտորա-
հպատակ եւ մի եւ նոյն ժամանակ փոկառու հաւա-
տակից կարելի է ըլլալ առանց առ արքայից արքայ
հաստատութեան գրծելու: Դաւարակշիւն կը
խնդրոյն լուծումն, բոտ որում քաղաքական հայց
շօշափելով՝ շփոթ ժամանակին իրեւե ամբաստ-
նութիւն կարելի էր յուսել նաեւ բարձրագոյն
Դուռը: Աստու կը պատուականէ համառօտիւ, բայց
շատ շնորհութեամբ: Մեր եւ ձեր հայերն ալ ար-
քայից արքայի ծառաներն էին, այսու հանդերձ

1 Մ. Է. Գ. անդ:

«Նա որ գրեալ էր թէ... եւ զպաշտուն հայերէն
ի բաց փոխուէ եւ մեր զպաշտուն չէ փոխուէ, բայց զի որ
եպիսկոպոսն երեւ վրացի ուսումն գիտէ եւ հայ նշնակէ,
եւ երկուս մը գլորութեամբ պաշտուն կատարին, էջ 166:
«Ու խառնան (էջ 96—98) Տա Կիրիւնի ժամանց
մէջ մասնաւոր բաղադրականութիւն մը կը նշմարէ: «Որդ
բաժանեալ Կիրիւնի փամս իւր սերունդ թմարներ յայն
կողմն Հոռոմոց՝ չուր զնկով եւ շնորհ: Կա առնելով Մու-
կայ Կայսրի (Ն), եւ զնկու պարսի տեղւոյ: Վերջ, ասեր,
զկայսեր ընկալար գհասաւ եւ սեղմք... եւ զարձեւալ
ասեր, Կաստանդուպոլսն արքայն Յոհաննա աթոռ է եւ
առնէ կայսրն: Եւ մը զոր ի նմա հասաւ քարոյի՛ զայն
պաշտուն: Եւ զարձեւալ եթէ Ծոռա թարգմանել եւ բերել
զգիր ըրից ժողովոցն, որով Հոռոմք փարն, եւ մեր զայն
ունիցն հասաւ (— ՄԷԲՑ. 568): Եւ Աստու զկայսր Կա-
ցոյսցէ (Առ-Խ. յառեւտանի ի ՄԷԲՑ): Իսկ ապա թեմն
ածէ յայն կողմն Պարսից, զի եւ նոցա աշխարհն ընդե-
րուարեալ էր ի Պարսից կողմն եւ ի Հոռոմոց: Եւ նա ի
կասկեմի եղեալ յարքայոց արքայ՝ թէ զի մի քաղց խնդիր
առնիցն ինց իրացս ի արքայից Սմբատայ Վրկան Մարգ-
արիւն, ... արդ յաղապա ոյսպիսի կատարի կայր Կիրիւն
յայն կողմն պարսից... յայն կողմն երկնայէ թէ խնդիր
լինի յարքայոցն հաստանէ ի յաղանի՛ն ապառանջ Հայոց...
եւ չուզմով բանիւք եւ աշխարհսը կեանս խնդրէր կայ-
սեր եւ փառ հայոց արքայի անտի խնցմամբը»:

«դհաւառն զերուսաղէմ ունէին, եւ մըք եւ զուր նոյնպէս, այսժմ ալ թէպէտ եւ արքայից արքայի ծառաներն ենք, բայց զհաւատ զերուսաղէմի ունինք եւ կ'ըստք: Բայց ասկից միթէ արքայից արքան նաեւ Հռոմոնց աշխարհին տէրը չէ՞: Ինչպէս որ ալ տիրեց այն աշխարհին, եւ ձեր քաճոր ուղիղ չէ, իբր թէ աւանձին աւանձին թագաւորութիւններն են» (էջ 167): — Հռոմի յետոյ խօսքն կը վերջաւորեն. «եւ որ դրած էիք, թէ 'Վիզիլիք եպիսկոպոսներ խաբել, որպէս զի գային եւ սորվեցընէին, էթէ կ'ուզէք, խաբեցէք, Բռն քան, որդեղնէ՛ք՝ որքեղնէն եւ՝ որդին. եւ կը փափաքէիք դալ եւ ձեր սուրբ եկեղեցիներու մէջ արդիւն եւ ձեզմէ որդեղնիլ, կամ իմ աշակերտներու խաբել, որ ձեր սորվութեան ողջոյր մօր բերէին, բայց վաճառմանակիս եւ աշխարհի կարեաց խափանեցաք, աւոր նշանակութիւն մի տաք»: Կը խօսէր թղթին պատասխանը:

Նման ոճով է, քիչ մ'աւելի ընտանեկան, Սմբատայ թղթին պատասխանը (էջ 170—71): Մարգարանի այն ակնարկութեան, թէ է Վիրա Տեր-Աւաճառնեւոր Համալորութեան ցոյց կը տրուի, կը պատասխանէ փախստական ծամբով, խօսքերուն պլլ իմաստ տալով, իբր թէ ակնարկուած ըլլային հոն խաւ 599—605 թ Վիրա յուշուած քաղաքական իւր կրօնական խաղովութիւնը. Աստուծով, կ'ըսէ, դաւրեցաւ այն ամէնը: Ապա կը դարձնէ խօսքերը Մովսէս եպիսկոպոսի եւ ինքեւն Սմբատի մասին, որոնց վրայ ճառեցեցին արդէն վերադառնալ: Ասկէ կը տեսնուի թէ Վիրին ծանօթ էր Սմբատայ՝ եւ անոր ծնողաց հետ յառաջունէ եւ պարգևած է Սմբատայ հօր եւ մօր համար Մծիկթայի սուրբ խաչէն նշխարներ: Վիրին ինչպէս այլուր, նոյնպէս հոս ալ պահպանած է միշտ իրեն ընտելական հանդարտութիւնն եւ քաղցրութիւնը:

Աբրահամ, Սմբատ, Վրթանէս եւ Մովսէս ի Գուսն կը գտնուէին համալորեալ, երբ հասան Վիրեցուն կրկին թղթերս ի Հայոց Թղթեւորս ընկերցումը գլխին յոյգեր չլպտաճառեցին: Սմբատ իրեն ուղղուած տողերն համակ «սուտ» գտաւ. որ անխառնափնի ալ էր, եթէ մտածենք վայրկեան մը, թէ իրաց անտեղեակ Մարգարայ նախապաշառած էր երեքպատիկ ապեցութեան ներքեւ: Նկատելով նաեւ առ Վաթնոգիկոսն գրուած թղթին

1 Գրէք Թւ. 167. յոր. «է քիչ մի ունիք», որբագրելու է անշուշտ «է քանի մի ունիք»:

2 Ուրիանէս (Բ. 130) կը գրէ. «Պատմի եւ այս յաղապ Վիրանի, էթէ գիրի մահաւան Մովսէսի Հայոց Կաթողիկոսի եւ նախ քան գտաւորութենէ Աբրահամու գաթողիկոսի երկրորդ առ Սմբատ Վրթանէս Մարգարան խաւորածը ի՞նչ եւ խորամանկութեամբ խնդրել ինչ ի նման թղթով յաշխարհն Վրաց, զի մի հասանեցին խաւիկին այնմպի ղեկաւորականի եւ համալորեաց նորա, եւ մի բաժանեցին ի միարանութենէ Հայոց. եւ այն լինել ի նման գաթողիկոսի եւ կեղծաւորութեամբ ի չքմնաց բերեցողիցալ, զոր եւ քաղն յիշէ Սմբատ ի թղթի անդ իւրում» որ առ Մովսէս եպիսկոպոսն Յուրտուայ, զի յամեն չէր վտարոհ Վիրան, զանոր կայր արդէ. եւ զմեջ յորդորէր եւ թուղթս տուր առնել յաշխարհն, եւ զմեք ինքեամբ յաղորմանէր: Սմբատայ առ մեջ հասած թղթին մէջ սակայն չկայ նման ակնարկութիւն մը:

մէջ համարակալ եւ յանդուգն ընթացք մը Վիրինի կողմանէ, կը սրտմարի, կը յանձնէ Վաթնոգիկոսին փորձել գեւ երկիցս եւ երկոյ թղթեւորի Վիրինի միտքն չըլնէ, իսկ եթէ տակաւին կը յամառի մտոյց մէջ, իրաց արդիւնքը թղթով մը իրեն իմացնել կը խնդրէ, որովհետեւ ինքը ստիպածն էր փախթով յարգունն ճնայել:

Վանասոյ կաթողիկոսն, եւ կը ձեռնարկէ գրել կերբորք թուղթի մ'ալ (608, Զատիկն յառաջ), Այս անգամ իրաց աւելի հասու էր քան յառաջագոյն, շատ բանի ինչամտելով ինքեւն Մովսէսի բերնին, եւ ծանօթ ըլլալով նաեւ Վիրինի տրամագրութեան, աւելի զգոնութեամբ կ'անուն քայլերը: Կը յայտնէ նախ իւր շնորհակալութիւնը Վիրինի մաղթանացը, փոխարէն շնորհակատոյցը գծեր ընելով, ապա կը շոյափէ բուն խնդիրն այսպիսի շեշտով մը. «Իսկ զոր ընդգէմ եւ հակառակորդ եղեցէք, ծանեաց եւ զայս, արդ մեք զհակառակութեան պատասխանին եւ զվիճարանութիւն թողոք... փաթեացուք ի սէր եւ ի հաւատ հայրենի միաւորութեան... ոչ խնդրեմք միայն զանձին սգուտ, այլ դրաւորք, զի ապեցցին»: Այսպէս պարզելով իւր թղթակցութեան բնաբանն, կ'անցնի համոզել Վիրինին, թէ միւրութիւն է այսժմ հետեւին երուսաղէմի հաւաքորին. Այս, կ'ըսէ Աբրահամ, յառաջագոյն մեր եւ ձեր հարք երուսաղէմի հաւաքոն ունէին, երբ ուղղափառ հաւատքն կը հնչուէր Սիւնէն, բայց ապա Յօրնաղ տեղւոյն հայրապետն, քարոզելով քաղեցունի ժողովոյն վարդապետութիւնը, թիւրեք զամէնքը, քաղքնեցէք եւ տեղեք, զի դուք եւ այլք հանդերձ բնակչը սուր քաղաքին փոխեցուց յայնմանէ եւ ոչ ունիք ցոյցն: Կը յիշեցնէ դարձեալ Հայոց եւ Վրաց հին միարանութիւնը, իսկ Մովսէս եպիսկոպոսի խնդիրն ի մէջ բերելով կը նախըջառազովի զանկալ, եւ կը խնդրէ. «Ապա թէ է ինչ երկայնութիւն ի միտս ձեր վաճառ սորա միայն բան միաւորութեան յաղագար սուրբ հաւատոյն, գրեալ առ իւր»: Աբրահամ լուս հանդուած էր, որ հաւաքածն այնպէս մեծ է եւ գեղաւարտութիւն, որ անսոցուտ են թղթակցութիւնը, անոր համար կը շնորար միշտ ի ձեռն ժողովոյն ի գլուխ հանել: Գոր կը թելագրէր անդադար Վրթանէս վառահ իւր կորովոյն վրայ գէմ յանդիման ի պաղքար մտնելու Վիրինին հետ: Առ այս կը գրէ Աբրահամ այս անգամ ալ. «Ընդ նմին պատմեալ ինչ վաճառ տեղւոյն ի քո սահմանի կամ ի մեր, որ յետ սրբոյ Զատիկն զմի մեանս տեսանեմք. եւ եթէ առ անմ ինչ թիւրաւութիւն գտանի, թող զի աշխարհաւ յանդիմանի եւ մեք անխաղով պահեմք» (էջ 177):

Վիրինի պատասխանն (էջ 178—79) երկրորդ թղթիս յետականն ունի եւ առաջին թղթոյն հոգւոյն հետ. անդրադառնել իւր սկզբանց մէջ կը փախչի միշտ նորմար խնդիրներէ հաւատաց շարքն, եւ կը շնորար որ յառաջ վերջ առլ խնդրոյ: «Եթէ միարանութիւն եւ սէր կ'ուզէք պահել եւ խաղաղութեամբ ապրիլ մեզի հետ, ինչպէս որ մեր եւ ձեր հայրերն ապրեցան, աւոր մասին «մեք պարտաւտ եմք խորհել, աւելի աշխատ մի լինիք. եւ յաղագար այդորիկ այլ մի գրէք առ մեք»: Իսկ ժողովքի կամ բաւ

նահցութեան նկատմամբ ժխտական պատասխան կու տայ. «Չի ապա ինձ բնդ Հայո, բայց թէ ճաշուարդհաւ հասանէ անցնենէլ երբեք, թէ Աստուած արժանի առնէ երթալ երկրորդագէլ աւար տեղեացն երուտաղէմի, թէ ոչ այլ ինչ գարծ չկայ. եւ որ փառն ինձ եւ ձեզ ի տեղի գալոյն գրեալ էր. ինձ ձեր տեսութիւն կարի պիտի, բայց փառն ժամանակն անպարտաւ եմք. անմիջադիր իբրուք» (Էջ 119):

Այսպէս կիրիւն թէպէտ ամենայն կերպով կ'աշխատէր վերջ տալ այս անձնաշարի վէճին, սակայն անհնարին կ'ըլլայ: Արբաշամ Սմբատէն պատուէր ունէր երկիրը եւ երջոյ գրեւ, միապետացն զՊՈՒՄՈՒՆ եւ զՎԵՐՃԱՆԷԱ իրեն խնամ եւ գրգռիչ ունէր: Գրեց երրորդ թուղթն ալ. թուղթ մը արգարեա «Լանձրանալի», երկար բոտ արտաբնոյն, բայց զոյնք բովանդակութեամբ (Էջ 180—84):

«Ձեռն առնեմք, կը գոչէ Արբաշամ, սո՛վ պատուական եղալը, քառասուն այրն պատախրանացն զձայն, որ միտս բողբոջ մեզ, թէ զոչոչ կայեք հօտիդ... եւ մեք ի ծուլութիւն հատեալ եմք եւ մեղի եւ մծոյց լինիմք... այս երրորդ թուղթ գրեցաւ ի մէջ առ ձեր սրբութիւնդ, զի... յերկուց եւ յերկոց վայրից հաստատեցի ամենայն բան»: Իբրեւ թէ նորապարտի ուղղուած ըլլայ թուղթին, կը դուրս հաստայ հանդանակ մը, կը նորոգուին քաղկեդոնի ժողովն եւ Լեւոնի Տումարը: Այս ամենուն վրայ իբրեւ ամենէն զորեղագոյն միջոց ի մէջ կը բերուի Բարգէնի ժամանակ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից մէջ հաստատուած հաւատոյ միութեան թուղթին — զոր կ'անուանեն զիւր զոյն — այն մասն, որ ստորագրած են Վրաց կաթողիկոս Գաբրիէլին հետ բազմութիւն մը միւր եպիսկոպոսաց, համաձայն յոյն Օրբիտակին, հայերէնն Գունց 572ի պատամբնութեան ժամանակ կորսուած ըլլալուն պատճառաւ: Կ'աւարտի թուղթն այսպէս. «Արդ ինչ այս անգամ յաղագս անիծեալ ժողովոյ եւ պիղծ Տումարին, թէ որպէս ինչուսիք ճշմարտութեամբ եւ հաւատարի պատասխանի արարեք. եւ թէ Աստուած կամի եւ բան միաւորութեան գրեք, թող ժամադրեն ինձ եւ քեզ ի մի տեղի զալ, եւ Աստուծով լինի խաղաղութիւն, թէ Աստուած կամի»: Ուխտանէս (Բ. 87) առ այս կը յաւելու. «Եւ զայն յեպիսկոպոսեզ տեղեկանայք ի Պետարոսէ, ինչպէս կը տեսնուի այժմ բանալցութիւնն միայն երկու կաթողիկոսաց մէջ կը բաղձացուի:

Կիրիւն թէպէտ իւր Բ. թղթին մէջ այս նկատմամբ արդէն փակած էր ամէն հայեւ — «յազապ այդորիկ այլ մի գրեք առ մեզ», սակայն այս անգամ ալ չպաշտաւ տալ իւր վերջին պատասխանը, որ կրնար բարեբեր արդիւնք ալ ունենալ: «Ձեր երրորդ թղթն փոխարէն 'ահաւասիկ այս եւ ի մէջ երրորդ թուղթ գրեցաւ': Կիրիւն վերջին խօսքն պիտի բուր, անոր համար առանց որ եւ իցէ անհատութեան կը պարզեր իւր պազայնի բունիչը բնիւթացն, նորէն իրեն յատուկ կորուկ եւ խաղա-

զական լեզուով: Եթէ տեղին տեղին քիչ մը խիստ թուի ոճն, այն տեղին խնդրոյն ծանրախնուութեան տեսակետին նայելու է. կրճտական-դասաւորաբանական փափակ կէտ մ'էր շօշափուածն, որուն սյուղէս կամ այնպէս կարելի չէր տեղի տալ, բայց միայն ի վերջոյ լուսեմ խոր յարգելով: Այսպիսի խնամքով իրեն ունէր Կիրիւն իրեն առաջնայն: — Երկու գլխաւոր կէտ կը շօշափէ Կիրիւն. նախ իւր զգեստութիւնը կը յայտնէ Հայոց կաթողիկոսի անպատահ Վրացաց հանգէլը. Գուք, կը գրէ, մեզ հետ այնպէս կը խօսէք իբրեւ թէ «առ նորատունկն եւ նորահաստ» բլլան խօսքերնիդ, եւ չէք գրեր այնպէս, ինչպէս վայել է գրել «առ պատուական եւ առ միշտ ուղղափառաւ»: Մինչդեռ մենք «այսօր պարմութեամբ Աստուծոյ եւ քան զամենայն երկիր յառաջեմ եմք եւ ուղղափառ, թող թէ քան զսակառ ոմանս», ինձ կը գրեք, կ'ըսէ, թէ երկու ազգացոյ — Հայոց եւ Վրաց մէջ երկպառակութիւն կը ձգեմ. ասոր պատճառն զուք էք եւ ոչ եւ: «Ես գրածսն հաշտութեան պիտի պահեմ» կը գոչէ Վրաց կաթողիկոսը: Մինչեւ Չեր (Արբաշամ) կաթողիկոսանայ, կ'ըսէ, Չեր եւ մեր հաւատարմէ մի էր, «եւ հաւատ զամենայն յերուտաղէմ ունէպք եւ անիմք», եթէ այսուհետեւ մի չէ հաւատըն, քաղաքային զուք էք», — Երկրորդ իւր անբաւականութիւնը կը յայտնէ Մովսէսի մասին: «Դուք, կ'ըսէ, Մովսէս իբրեւ բարեգործ մեկը ընդ զուսնեցաք, մինչդեռ զա ինձմէ եւ եպիսկոպոսներէս ընդ բարեւ եղած էր — «կապեցեք հաւատով. — այս եկեղեցական իրաւացի հակառակ է. այլ եւս այդ անձին դատի նկատմամբ խնդիր չեմ ուղեր լսել: Եթէ խաղաղ մասին գէտ կ'աւանդի մէջ էք, անոնք մեթուած են բոլորովին»: Արեւ վերջ կը տողէ հետեւեալ նշանաւոր խօսքերը. «Արդ եթէ ունիս ընդ իս սէր կամաւորութեամբ, թէպէտ աւագութեամբ, թէպէտ իրաւեարթութեամբ, թէպէտ վարդապետութեամբ՝ յայտհեռէ յայտ՝ զոր գրեք թուղթ առ իս, թէպէտ ողջունի, թէպէտ վասն այլ ինչ պիտոյից, որ սիրով մասամբ է, ընդ զուսնի, բայց վասն այսր պատասխանի առ իս աւելի ինչ մի գրեք, եւ մի աշխատ լինիր, թէ ոչ պատասխանի ոչ ընդ զուսնի»: — Այսպէս վիճաբանութեան իւր կողմանէ վերջ տալով, կը դիմէ Արբաշամու այն խնդրանաց, թէ «յաղապս անիծեալ ժողովոյն... թէ որպէս ընդունիք... գրեցե՛ք»: Կիրիւն իւր գաւանդութիւնն լիով պարզելու եւ միանգամայն Արբաշամու մտքէն ամէն նախապաշարմունք Ս. Ժողովոյն վարդապետութեան մասին ի բաց քեցեցելու նպատակաւ նախ համառօտի կը բացառեք երեք Ս. Միւնչնօդոսաց հաստատած վարդապետութեան եւ ապա քաղկեդոնի ժողովոյն, իբրեւ բոտ ամենայնի նշան առաջին երեքին ներուհի:

Իւր թղթին այս մասը, զոր ինք «չորից ժողովոց գիրքը» կը կոչէ, ինչպէս կը ծանուցանէ, երբու-

1 Brosset, Addit. et Eeclers. p. 113—14.

2 Գիւր ԲՆ. 185—188. որ մասամբ միայն պահուած է. Ձեռագիրն մէջ սկզբնէ թուղթ ինձն ըլլալով: Պատկան հրատարակուած է Արքեպիսկոպոսի մէջ 1902, էջ 566—569: Ուխտանէս (Բ. 87—88) հայեւ էջ մը ներս առած է:

3 ԱՐԲ. 567.

4 ԱՐ. էջ 567—68: Ուխտ. 87—88 էջ կոչ խօսքերուս յաւելուած մը, զոր վերջոյնս եւ Կիրիւն Բ. թղթին էջ (էջ 179):

ասղէմ՝ թարգմանել եւ բերել տուածէն: «Եթէ մեր հաւատարմը մննել կ'ուզես, կը գրէ կիրիւն, ահաւաստիկ քեզ մեր դաւանութիւնը, որով Հռոմէոք վարին եւ ի Ս. Անտոնիոսիայ եւ ի Ս. Սիմոն քարոզի, Առ այս կը յաւելու: «Եւ թէ կամի որ եւ եթէ ոչ կամի, հաւատք մեր այն է՝, ի վերջ թղթին կը յորդորէ զԱրքայապետ ընդունիլ այս դաւանութիւնն եւ ճշմարտութիւնը, որ իւր մէջ կ'ունայ վարդապետութիւնը կը բովանդակէ: Կենդանի չէ հոս լուել այս մասը, որով կիրիւն կը զնէ վերջնական խնդրոյս առջեւ Արքայ եկեղեցւոյն կողմանէ: «Արդ զայս գրեցաք վասն սիրոյ զի արդար եւ զճշմարտ հաւատն պահպանէք եւ կենան ունիցիք: Գիտցիցէք զի անձամբ ինչ զայս ոչ գրեցաք, այլ յիւրաքանչիւր ժողովոյն գրոց, եւ հաւատաւ ուղղութիւնամբն Աստուծոյ ի մեզ է: Կնքեցաւ: Եւ զայս ամենայն վասն ձեր շինութեան գրեցաք ամենայն ճշմարտութեամբ, եւ ոչ եթէ սակաւ լինութեամբ, այլ մեծապէս աշխատեցաք եւ ծանեցաք, զի այս եւ ճշմարտ հաւատն: Եւ զուր ճշմարտութեամբ հաւատացէք զարդար հաւատաւ զայս, եւ մի գեղեցեալով եւ անդր անկնիւնիցիք: Գիտացիցէք զի իւրաքանչիւր որ ի մէջ համարս ասոցը եմք զառաւորին յաւուրն մեծի, (Գլխ. Թ. 188):

Այս կ'ըլլայ կիրիւնի վերջին եւ վճռական խօսքն եւ կը լուէ — յամի 608 (Ապրիլ-Ա. դոստոս):

Ի Լ Ո Ւ Ս Ժ Ն.

Բաթմանի Հայոց ի Վրաց:

Վրաց կաթողիկոսին վերջին վճռական պատահանք, որով աշխարհահամարձակ ազատագրէմ կը դաւանէր իւր եւ իւր ժողովրդեան կրօնական համոզմունք, եւ կը յայտարարէր նոյնիմե մէջ իրենց անստանալութիւնը, կը խռովէր Գրեգոր ժողովականները: Արքայամ այլ եւս յուսարեկ իրաց լաւագոյն արդիւնքէն, եւ միանգամայն զայրացած կիրիւնի այս համարձակ յառաջագրութեան վրայ, կը վճռէ խզել քաղցրայել այն ամէն կապերն եւ յարաբերութիւններն, որոնք սերտ կը յողէին երկու պարագայ սերտերն իրարու: Հետեւեալութիւն մը, զոր վաղ իսկ անխարկած եր. Վրթմանէս իւր առ Պետրոս «յանձնութեան» թղթին մէջ — «Թէ այդ այդպէս ոչ լինի, յաւիտեանական թնշումանք մնան ի վերայ աշխարհոյդ» (էջ 137):

Այս՝ Հայոց եւ Վրաց եկեղեցական պատմութեան մէջ դարապիտիկ կազմող վճիռը բացաւ:

1 Զարթուս Պատմ. Հայոց. Բ. 301, եւ ասիէ Հ. Գ. Զարթուս Պատմ. Հայոց. հին դար. 417, կը գրեն: «Եւ բերել ի կ'Արքայ վկայութեամբ բազմազգաց զուէ պատմութիւն ժողովոյն (Քաղկեդոնի) եւ զիսնան նորա, եւ զուգիւր թարգմանութեան թղթի Ս. Լեւոնի, եւ այն կաթողիկոսութեան առաջին օրերը: Բայց մեր խօսքերու յիշող հիմունած կը հետեւեալ ըլլայ Չամբան: Կիրիւնի վերջին թղթին մէջ գրածն է պարզ կը առնուի թէ երուսաղէմ բերել տուած է, երուսաղէմ, ուր կը գտնուէին Ս. Առաքելոսն (Ս. Թարգմ. Թ. 188) եւ Ս. Սիմոն եկեղեցիք: Ս. Անտոնիոսիայ այրեցաւ ապա 614ին երուսաղէմը առման ժամանակ ի Պարսից:

2 ԱՐԲՏ. 568:

արած է Արքայամ իւր «Ընդհանրական Բնութիւն (encyclicale) մէջ», որ մի եւ նոյն ժամանակ իւր առաւելուն օրհնութիւնն կ'ունայրէ եւ առ Հայաստանեայտ: Անդին վաւերորդի մը իրայս համար, ուր պարզուած է ամենայնատակ կերպով Արքայամու զայրոյթը, պատկերապարտ եւ Հայոց եւ Վրաց յարաբերութեանց արդէն մէտ ի քաղցրայեղ ըլլալը, եւ Արքայամու ձգտումն՝ արծարծել բոլորքէլ յանձնեղի եղած կրակը: Արքայամ կը ջնայող ամենայն կերպով մտել ներկայացնել կիրիւնի ընթացքը, հակառակ հայկական շահերու, զրգուելու այսու հայ ժողովրդեան անձնատիրութիւնը Վրաց դէմ: Արքայամու առջեղին կը նկատուի եւ այն, որ նա կիրիւնի ցոյցմ գործներուն շատ քիչ հաւատ ընծայած է, եւ իրողութիւնը կը ծանուցանէ անխրապէս հասարակութեան այնպէս, ինչպէս երբեմն Մովսէս պարզած էր իրեն:

Գիտցիմ ուղղուած է «Ամենայն կապերն ընդ այսմ (կաթողիկոսական) հովուական իշխանութեամբ, առաջնորդայ եկեղեցւոյ, վանից երիցանց, եւ քահանայից, եւ սարկաւառաց, եւ բնաւ ուխտի եկեղեցւոյ, անապատականաց եւ միանցեւոց, ազատաց եւ շինականաց, եւ համարեն ժողովրդականաց, արանց եւ կանանց», կը ծանուցանէ հոս Արքայամ նախ իւր «ոչ կամաւ, կաթողիկոս ընտրուիլը, կը յորդորէ զղղլ կենալ հերձուած ոյններն եւ հաստատուի իրենց հաւատքին վրայ. առ այս ի մէջ կը բերէ նիկիական հաւատարմութեան, իրեն ամփոփումն հիմնական ճշմարտութեանց: Այսպէս ընդհանուր սկզբնաւորութենէ յետոյ տակաւ տակաւ կ'ամփոփուի Վրաց հարցին շուրջը:

«Որովհետեւ դեռ քաղցիկիդ պէս կը ծառակի (Քաղկեդոնի ժողովոյն) հերձուածի խնորը, կը գրէ Արքայամ, այնպէս որ մինչեւ անդամ գրեթէ մեզի սահմանակից եւ մէկ վարդապետութեամբ լուսաւորուած ազգերու ալ հասաւ, Վրաց եւ Աղուանից մասին է խօսքը, ... մերէ յառաջ կաթողիկոսական Աթոռոյս վրայ նստողներն Աղուանից, իսկ մենք Վրաց կիրիւնին, որ կաթողիկոս կը կոչուի, եւ անոր ամփոփանցներուն գրեցիք: Վասն զի կիրիւն Զուրաւայ եկեղեցւոյն եպիսկոպոսը, որ երկու աշխարհաց «զմիջնորդութեան ունէր», ուղղափառ հաւատքի համար հաւածեց. եւ Ս. Ընդհանրական կարգաւորած պաշտօնը՝ հակառակ մեզ խորհուածացաւ ի բաց փոփոխաց, Ուսն համար գրեցիք, որ ճշմարիտ հաւատքին դատանն եւ առաքելոց աւանդութեան մէջ հաստատուէ կենան, որ մեր վարդապետներուն ձեռքը տրուեցաւ անոնց, իսկ անոնք ընդդիմացուն եւ՝ երկրէս անգամ զհակառակ գրեցին առ մեզ: Վասն զի նոյնը իսկ սուսանոնց կայցալ գլուխ եկեղեցւոյն Վրաց, Որմոյրի որդւոյն խոտորմու արքայից արքայի ժամանակ հետադարձ եպիսկոպոս մ'ընդունեցաւ եւ ինք զինք անոր՝ հայհոյող վարդապետութեան, անձնատուր ըլլաւ, յառաջունէ ունենալով նաեւ Քաղկեդոնի տնայ: Թեպէտ այն

1 Գլխ. Թ. 189—195:

2 Կաթողիկոսի Թեմ. Բ. Գրեգորիանց (557—574)

Թուղթն առ Վրաց անո. Գլխ. Թ. էջ 81—84:

Նեստորականը մերժեցին, սակայն միայն մյուսը պահեցին, եւ իրենց ամբարշտութիւնը 'ուժգնա-
գոյն եւս, երրորդ թղթին մէջ ընդունեցանք, ու
պարծանքը կը խորխորտար (կերբին), թէ պիտի
չխժուռ ազանգը. եւ նոյն իսկ համարձակեցաւ
'ուսուցանել, զմեզ, որ իրենց ետեւէն թիւրեալ՝
խորխորտար մէջ դահայիթիքը: Անոր համար կը
հրամայենք որ այն սահմանը, զոր մեր վարդապետ-
ները յառաջագոյն 'ի վերայ Հուռմին հասին',
անխփախտ 'մինչեւ ցրտն, միայն համար ալ արժէ
(կայցէ), մինչեւ որ դառնան ի ճշմարիտ հաւատք:
Այսինքն կը հրամայենք մեր հօտին. 'ամենեւեմ
մի հաղորդել ընդ նոսա, մի յաղաթս, մի ի կե-
րպնուս, եւ մի յրմպէն, մի ի բարեկամութիւն,
[մի ի խնամութիւն], մի ի գոյեկութիւն, մի
ապաւիթք՝ երբնալով ի խաչն որ ի Մշիթիմայի
պարտաքն համարս, մի ի Մանկամուս խաչն եւ
մի ի մեր եկեղեցիս զնոսա ընդունել. այլ եւ ամուս-
նութեամբ ամենեւեմ հեռանալ. [եւ մի վառն
մարմնաւ որ կրայ առջ եւ առնալ ինչ ի նոյնան],
բայց միայն զնէլ ինչ եւ կամ դնոյ առջ, որպէս
Հնէից, Այս հրամայքն նաեւ Աղուստից համար
անշաղժ կայցէ, որպէս զի պատկառելով դառ-
նան մերս ծածրէն:

Այս հրամանին հետեւեցներուն կը սպառնայ
նաեւ իխտ պատիժներն. «Կայ թէ անխառնաբար
վարենք ոք հաղորդելով ընդ նոսա եւ կամակից
յիջին պղծութեան հաւատաց նոյս, այնպիսին
նզովեային հոգւով, նզովեային մտքով եւ ամե-
նայն կենդանով իւրեանց, եւ որչեզեցին ի սրբոյ
եկեղեցւոյ Աստուծոյ. եւ եղիցին խաւարքնակք
եւ յախանինք հրդոյն կերպարս իսկ թէ եւ ամ-
բարտաւանեցէ արհամարելով զնզովեքս, զի-
նասցէ այնպիսին զի յետ հոգեւոր պատուհասի,
եւ ցմարմուսնոս պատրաստեմք ի վերայ անէլ»
(էջ 193—95):

Երայայեց եւ ահաւոր նզովներ, որոնք եր-
բեմն տրուած էին Հայոց հաղորդակցութիւնն
խցելու համար պիտի խուժիկ Նեստորականաց
վանդակայից հասարակութիւնէն, այստէ կը գոր-
ծածունի կորելու Հայոց յարաբերութիւնքն
քրիստոնեայ եւ հաւատակից վրացիներու հետ
եւ խաղաղութիւն կըրէ մը յուղման արդեամբք: Այս
կըրքս վայրմունքը մտաւ լաւ նկատել եւ Մ.
Իմին, որ իրաց բովանդակ անշաղժութիւնը կը
վերադրէ Աբրահամու անխոհեմութեան եւ ան-

քաղաքագիտութեան: Ապահովապէս, կ'ըսէ Իմին,
այսպիսի եւթ պիտի շուեննային իբր, եթէ կամու-
ղիկոտական գահաւն վրայ բազմիր տապալէն Մով-
սէս, զգոյշ, խոհեմ եւ շրջահայեաց կամ սպիկոսը:

* * *

Եովհաննէս Պատմաբան, եւ իրեն հետեւե-
լով (Եղիցի (էջ 86), Վարդան (էջ 60), Ստեփա-
նոս Օրպէկեան (էջ 832) եւ այլք շափաղանց
ստուարացնելու համար իրողութիւնը, բաժանումն
ժողովով մը վճռուած կը պատմեն, որ սակայն
գուրդ է ամեն հիմն եւ հաղաւթալ Աբրահամու
Հընդգոյսկան թղթի իմաստին: Աբրահամ կը
գրէր իւր թուղթը ժամանակ մը, երբ պատառած
էր Ս. Գրիգորի շինութեամբ (էջ 191) եւ շուինը
պարտաք ժողովի նստեալն. եւ գործալ թուղթը
գրած է միայն ի գիտաց իւր եւ ոչ ի գիտաց ժող-
ւոյ: Որովհետեւ Յ. Պատմաբանի խոսքերը յետա-
գոյշով վրայ մեծապէս ազդած են եւ ապրիւր ծա-
ռայած, հոս այս մասին գրածներն ամբողջու-
թեամբ ի մէջ կը բերենք. «Եւ այնուհետեւ բա-
ղամ եպիսկոպոսաց ժողով արարեալ մեծի հայ-
րապետին Աբրահամու ի Գուսին քաղաքի հրամա-
նաւ քաջին Սմբատայ եւ այլոց եւս նախարարայն՝
նաւ քաջին ամբռ եւ ամբռն այցելութեամբ ոչ
եղեալ աստուածային Գրոյց, եւ ստուգադէտ
իմացուածիւ ծանուցեալ զուղիղ դատմութիւն
սուրբ Հարցն՝ նզովեցին զկերբին պատակոտիչն ե-
կեղեցւոյ քրիստոսի, եւ զամենայն հնազանդեալսն
զհամախոհս չար հերետիքեանն. եւ անէմս
ցաւադին ուղղափառ դատանոց մերոյ նախահ-
գին ի վերայ եղին ոչ քնածին իսկ ընդ նոսա միա-
բանել, որք զինի կերբին չարափառի շեղեցան,
եւ ոչ հաղորդակից նոյս լինել եւ ոչ ի տուրեա-
սիկ վաճառս ընդ անոս բերիւն» (էջ 42):
Սերբին սողերեւ հոնքերեւ կը տեսնուի թէ Գով-
հաննու ձեռքն ալ աղբիւր Աբրահամու «Հընդ-
գոյսկան թուղթն» ծառայած է եւ ոչ այլ ինչ:
Եովհաննէս, ինչպէս կ'երեւայ, Գուսնոյ 601-ի ըն-
տրութեան ժողովն միանգամայն վրաց բաժանման
համար դուրմարած համարած է — «հրամանա-
վարատայ», իրնալով այնու հակաժողովագրու-
թեան մէջ. վառն զի 608, 9ին երբ կը գրէր Աբրա-
համ յիշեալ թուղթը, Սմբատ ի Ալկիանս կը
գտնուէր եւ ոչ ի Հայոց: Ստեփաննոս Օրպէկեան
մինչեւ անգամ ժողովոյն ներկայ կը զնէ Սեւեռաց
եպիսկոպոսն քրիստափոր:

Անազանագոյն գաւառց հեղինակներու քով
աւելի անհեղեմ գրոյցներու կը պատահէր վրաց
բաժանման մասին: Թ. գաւառ վերջերը Մայնոց
կամ ողիկոս իւր կամօղիկոսանայէն յառաջ (898)
առ Գեղարս կ'ըսէր իսկ Գառնեցի թղթին մէջ,
եւ Մ. Կապանկատուացի յառաջ կը բերեն իրաց

1 Մ. Իմին, անդ. 156:

2 Հրոյս ԱՐԲՏ. 1902, էջ 751—52: Չեռադիրն ուս-
կից օրինակած է, շատ աղծաւորած բնագիր մը կը ներ-
կայացընէ. ստորեւ ի մէջ կը բերենք իւր խօսքերը համա-
նայն կոչակախառնացոյ. տարբերութիւնը կը նշանակուի
ծանօթութեանց մէջ:

նկատմամբ Մաքենդացի Ամանհոր Սողոմոնի մէկ գրութեանն այսպիսի տողեր։

«Եւ ապա ինն դասակարգութեան՝ գլխաւոր եկեղեցականը անձնահատէ կամաւ ըստ նպերտ բաւոյց Հայաստանեայց կարգին ղԱբբահամ պատրիարք, ղԱղուանիքն՝ արքեպիսկոպոս, եւ ղԱբբայն՝ մետրապօլիտ։ Իսկ երեսնա՝ ղԱբբայն, որուն վերինն իռէկին՝ եւ հակառակութեան բերել զձիւն։ Իսկ սորից չայրապեան Աբբահամ տակը լինել յառաջահատ քան ղԱբբայն՝ ղԱղուանս, եւ նոցա անկ եպիսկոպոսպետութեան։ Յայտմ մարտամանէ եւ ի խնդր ուղղափառ հաստոյ՝ դարձան վերք եւ եղեն՝ քաղիկեանականը։»

Եթէ է յիշարի հոս Ը. դարու առաջին կամ երկրորդ կիսուն ծաղկող Սողոմոն ղԱբբայականի տակերը ներքը, ժամանակաւ մերձաւորութիւնն ըստ երեսնութիւն ծանրալիւծ նշանակութիւն կուտայ։ Բայց տարբերու ներքին անկապակցութիւնը կը խնդր ամեն նշանակութիւն, որ եւ կը համապատասխանէ իրականութեան։

Հաս ընտելութեան կարտ խնդիր մ'է նոսի ինք դասակարգութեան նկատմամբ յարուցում խնդիրը, որ կը պատմուի հոս եւ հոյ յետինգրեան պատմագիրներու ըստ։ Իմ ամեն հարցաւորներս ստոր պատմական ճշմարտութեան մասին ի գրեւե ելան։ Ամբիփուսելով յանկապէս խնդրոյ

1 Հեռացում։

2 Բերել զէճ առ հայրապետն Աբբահամ, տակը ղԱղուս իրել յառաջահատ քան ղԱղուանս, եւ մէջ ասէ անդ է եպիսկոպոսութիւնը։

3 Եւ անարգեալ է նմանը՝ դարձաւ եւ բողիկեանիկ եղեալ է յառնական զորացն, որ ի ժամանակին յայն զեա ղրդեով երազ երկնից, հայրապետացն ապա եղեալ ինդրըք ղԱբբահեցութիւն ի վերայ Աղուանիքի։

4 Պէտք է նշանակել հոս, որ Աղուանիկաւորացի ծանօթ է նաեւ Աբբահամը։ Ըրթապայտանին, հետեւաւոր զիտն նաեւ թէ բաժանուի մերձաւորացեալ մարց բողիկեանի ժողովն ընդդիմուել համար (էջ 214—215)։

— Սողոմոն վարդապետի պատման այս զույցը մանր յառաջ կը բերուի նաեւ Պողոս Տարսնացիին Մատենադարանի Թ. 324, ԹԷ. 54բ—56ա Ձեռագրին մէջ, ոչինչ նորութիւն աւելցնելով։

5 Այս տեղ ընտելութեան կը կարտի մասնաւորապէս Սողոմոն վարդապետի անձնաւորութիւնը։ Ո՞վ է Սողոմոն։ Պատմութիւնն մեզ Մաքենդացի վանահայր երկու Սողոմոն ծանօթ է, որոսք Ը. դարուն։ Նշանակաւոր զոյնն է առաջինը, որ ըստ Աւելանի գրած է 701—747ի մէջը Տօնաւոր հայաբանոյ մը (Հայաստանի Ը. Կ. 46, 3միւս եւ Սո. Օրպէլ. 98), եւ իրեն համարաւոր անձ ներկայ զուտած է Մաաղկեանի 728ի ժողովոյն մէջ (Հանդ. Աւ. 1905, էջ 368)։ Երկրորդն է Սողոմոն կաթողիկոս (781—792)։ Սողոմոն Յոսիք կաթողիկոսի, որ ըստ Յովհ. Պատմարանի (էջ 62) «ի Մաքենդացոյ, որ եւ հմուտ փիլիսոփայ։ Աստեղծ մըն է հեղինակ առաջիկայ հասուածիս։ Մաաղկոցն եւ Սո. Օրպէլեան (էջ 73) կը գրեն. «ցուցանէ մէջ զաղայց Սողոմոն՝ հարանց հայր սուրբ ու խորին Մաքենդացոյ, որ եւ հարցեալն ի տէր Սողոմոնն նոյն Մաքենդացոյ առաջնորդէ եւ ի կաթողիկոսն Հայոց զպատմաւոր զայս, նա զբով աւանդեաց այսպէս։» Օրպէլեանի համաձայն առաջինը հիշեցնելով, գրած յետին ծերութեան մէջ։

6 Յովհաննէս Բիւրիւրացի իւր մէկ գրութեան մէջ կը գրէ. «Արք Հայոց Էմ մարց, որ աստուծոյ բարեգործութիւն ընդամենն հոսաւորէ, երբ որ պարսից խորով

առաքելային վրայ անձնութիւնը կրամ ապացուցանել ամենայն զի բուծեամբ։

1. Ըստ յիշատակագրի խնդիրս կը յուղուի Աբբահամը կաթողիկոսութեան (617—611) օրով յամենայն զէպս յառաջ քան զամեն 608,9 երբ տեղի ունեցան բաժանումն. արդ տեսնող վերադոյն թէ Վրաց կաթողիկոսը Վիրինս վերանախնէ, Աբբահամն եւ Մարտուն տունաց որ եւ իյէ վերապահութեան կը պատուուի պայծառ յորջըմմամբ «կաթողիկոս», եւ ոչ երբեք պարզ «եպիսկոպոս» կամ «արքեպիսկոպոս» կամ «մետրապօլիտ»։ Տակաւին յամի 608,9 իւր «Ըրթա-

արքայէն ի պաշտօն կուց կը բռնադատուէին, այնպիսի ամբարիւտ հրաման մը ընդունելով՝ իրենք զիրենք իրենց դատաւերովն ի միտին Հառիւթիւսէն իշխանութեան տակ գրեն, նորապէս տողերու մէջ Բ. Մարտուն (Եւ մը հոյ Աբբահամն հոյացն պատմութեան, Հանդ. Աւ. 1906, էջ 40 ծն.) կը նշմարէ ինն դասակարգութեան խնդրի ամբարիւթիւնը։ Կատմ. կը գրէ Մարտուն, Յովհ. Բիւրիւրեղի Բաշեղեալ կերպով մը իւր գլոյ Մ. կաղանկաւորացոյ (Բ. Խը, որ է ինն դասակարգութեան խնդիրը), ըստ յառնականի մին խօսքերը, Սահյան Բիւրիւրեղեայ ամբարիւթիւն 572ի պատմութեան խնդր է, եւ ըստ հարեանցն բուսածք է նորապէս տողերու միայնը, եւ ըստ մէջ ոչինչ իւր կը լուսաւորուի զեա տիպան միտութիւնը։ — Մտադրութեան արժանի է այս տեսակետով Յովհաննէս Պատմարանի աւանդութիւնը, որ այս խնդիրը Մեծին կատարելանոր արդւոյն կատարելու եւ Մեծին Ներսիսի ժամանակ յուղան կը պատմէ ԱՄ իւր խօսքերը (էջ 28—29)։

«... Չայսպիսի բարեկարգութեան ձեւ եւ զուրբ (Ներսիսի) տեսեալ ապա թագաւորին (Աբբահայ Բ.) եւ նախարարացն Հայոց, այլ եւ զիստակարգութեան խնդիրն, ի մտի երեւալ ընդ այլոց եւս անանց եւ զեա եւս նախակարգել ի պատիւ պատրիարքութեան։ Քանիք փոքր ինչ յառաջ քան զայս կատարուող որդի ընձին կատարուի յիմանի յեպիսկոսէ ի կատարելանոր պիտիւն զիշխարս ոսկերացն Յովհաննէս Աւետարանին փոխել, եւ յայնմանէ համարակութեան առեալ պատրիարք ի կատարելանոր պիտիւն կացուցանէ։ Ապա ըստ նոյն յայտմ պատմարանի համարակութեան եւ կրտսեղեացեաց առեալ զերեւանն եւս աթոռ հաստատուին ի պատիւ պատրիարքութեան, իրաւուն համարեալ ըստ որում եւ ի նմա զոյ տեսեալ եղեւ Բանին Հոր ծնունդ եւ ընդ մարդկան լոբէլ... Եւ վասն զի յայնվոյր շրջը միայն էին ընդ երկուս պատրիարք ըստ շրջի աւետարանացն՝ Մատթէոսի Ամսիւրը, Մարկոսի Աղէկանդարի, Ղուկայն ի Հռոմ եւ Յովհաննէս յեպիսկոս, ապա յայնմանէ իրակերտութեանց վնց բովանդակեալ կային։ Ըստ սմին սակի ապա եւ մեր թագաւոր Աբբահայ ի նախարարութիւնը Հայոց համարակութեան առեալ կացուցն ի պատրիարքութեան տանն Բարդուղիմէոսին Ներսէն, փաստաւ իրաւաւորս ըստ արժանին ի մէջ առեալ զուրբ առաջնորդ մը՝ զԲարթոլոմէոսն եւ զԲարդուղիմէոսն։ Եւ ապա ինքնորդն զգործին կատարեալ՝ եօթն միանգամայն բովանդակեալ զտեսնել իւր պատրիարքութեան, որ կոչ է մնայ պահեալ մինչեւ ցաւաւորանա ժամանակայն։ Եւ այսպէս ապա նախակարգութեան խորհրդայն երկեցոյն եւ ի մերում այնպիսի լուս. բովանդակարար ինն միանգամայն դասակարգութեան պատմեալ զիշխարս արքեպիսկոպոսն մարց Էմ Աղուանիքն՝ արքեպիսկոպոս մը իւր միտին նախ խորհրդէն։ Յովհաննէս առեալ հոս աշակ առնել Սողոմոնի գրուածքն, կարելի չէ հաստատել ցուցմանը. ինչպէս եւ կարելի չէ մասնաւորել Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը։

գոյական թղթին, մէջ, որով կը խզէր Աբրահամ Վրաց հետ ամեն կիպ, կը գործածէր կիւրիոնի համար. «մէք ի վիրս առ. կիւրիոնի» որ Ա-Մ-ա-ղ-ի-առ առաւել, բացառութիւնը: Աղուանք սակայն չուէին այդ ժամանակ կաթողիկոս կամ «մտաւարպիտ», ինչպէս կը տեսնուի Աբրահամու առ Միթիթար եպիսկոպոս թղթին (էջ 196): Հետեւաբար մինչեւ բաժանումը չէր եղած այս նկատմամբ որ եւ իցէ խոզիր կամ տարակցույ:

2. Կիւրիոն նշանակութիւն չէր տար այսպիսի տիտղոսներու, «թէպէտ աւագութեամբ, թէպէտ կրօնորութեամբ, թէպէտ վարդապետութեամբ» ինձմէ վեր կամ վար ըլլաւ, կը գրէր 608-ին առ. Աբրահամ, նշանակութիւն չունի: Ուսկից կարելի է տեսնել թէ տիտղոսը գրկում կամ նման որ եւ իցէ բոլորովն պատահած չէ:

3. Աբրահամ իւր Հընջապոյականին մէջ չէշտած է բացայայտ, թէ իրենց խոզիրը մի միակ ֆաղիկեղանի ժողովին նկատմամբ է. — «մէք զհակառակութեան պատասխանին եւ զվիճարանութիւն թողոք... փոխապէս որ սեր եւ ի հաւատ հայրենի միաբանութեան»:

Ապա թնչ հիման վրայ այսպիսի զոյց մը կարկառուած է:

Այս զոյցի իւրում քաղելով յառաջ կը բերեն նաեւ Ռիտանէն (Կաղանկատուացոյ միջնորդութեամբ. էջ 119—20), Ստեփ. Օրպէլեան (75—76. հիւսնով՝ էջ 72, Ռիտանիսի, Կաղանկատուացոյ եւ Մաշտոց Կաթողիկոսի խօսքերը) որոնց ժով կանգ առնուլ աւելորդ գործ է:

Զուցեւ այդ աղգեցութիւնը կրած կ'երեւայ նաեւ Թովհ. Պատմաբան (էջ 41), որ թէեւ յայտնի խօսքերով Վրաց բաժանման բուն պատճառը կրօնական կը համարի, սակայն երկրորդական պատճառ առնթիւն կը յիշատակէ եւ փառասիրութիւնը. «Պուն ի վերայ գործէ Աբրահամ, զի թերեւս հնար լիցի զարծուցանել զկիւրիոն եւ զհնազանդական նմա ի մոլորութեան ծանապարհան, այլ նորա ոչ թերեւս զճմարտութիւնն պատուէին քան թէ միայն զզոյաբաղութեան եւ զփառամիլ բարոյց ըլլայ ի վեր բնիւղեալ ածեցուցանին, որոյց թէ այս տերն Պատմաբանի ճոռո՞մ ռճին խաղը պէտք է նկատուի, այն եւս անհաւանական չէ: Նման Թովհաննու կը գրէ եւ Անանիա Մոկոյի (943—967). «Իսկ կիւրիոն Վրաց արքեպիսկոպոսն յաղագս զայն պատճառի՝ աղագս փառամոլութեան՝ բաժանեալ ի Հայոց՝ խոտովաներ զաղանգն քաղիկեղանի» որ Անանիա կ'ակնարակէ եւ Սողոմոնի գրութիւնը:

Ռիտանէն Վրաց բաժանումը Թղթոյ Գրէի համաձայն հիւսնել ետքը, կը կցէ ի վերջ գորց զոյց մ'ալ այս մասին, քաղելով յաւանդութենէ ծերոց. զոր համառօտի ի մէջ կը բերենք մենք ալ, ի հարկ է, իբրեւ զոյց, համըրած լաւ անոր աննշանակ եւ անշահազգիւ բովանդակութեան. սակայն տեսակէտով մը հնտադրբական է միշտ, ըստ որում կ'ընծայէ մեզ բաւականաչափ պարզութեամբ՝ «Վրաց բաժանման» պատմական դէպքին

աղգեցութիւնն ապագայ սերնդոց վրայ, եւ ասկէ ժողովրդական վէպ մէջ ստացած երեւոյթները դեռ երկար ժամանակ:

Լուծեմ հաւանդութենէն ծերոց, իր պատմ. մէ Ռիտանէն (Բ. 115), թէ երբ Աբրահամ կաթողիկոս ընտրուեցաւ, Վրաց եւ Աղուանք կաթողիկոսները, — տակաւին «ի պատիւ արքեպիսկոպոսութեան» — այցելութեան եկան, զորոնք մեծաւ պատուով եւ սիրով, կ'ընդունին Աբրահամ, ճաշի տանէ երբ «տամ քիւնոյ, կու գոյ, Աբրահամ՝ առեալ օրհնեաց եւ ետ նախ կաթողիկոսին Աղուանից. իսկ ի միտում նուագի, յորժամ կամեցաւ տալ կիւրիոնի, նա ոչ կամեցաւ առնուլ, խո՞տոռեալ ընդ միտ իւր: Զայս կը նկատէ Աբրահամ, բայց առ ժամէ կը լռէ. ապա կը հարցնէ կիւրիոնին պատճառը, որ կը պատասխանէ. «Յի եղեւ ինձ այսփորձանայ ի բէն, քանզի ես աւագ եմ քան դնա, եւ մեծ ի տան իմում»: Եւ այս տանն քահանայութիւնն նախ իմ էր եւ ապա զորս, Աբրահամ ի սեր խաղալութեան կը ջնայ համա՞ղբ, թէ ինքը որ եւ իցէ նպատակաւոր ձգտում չէ ունեցած, այլ վառը ի ծեր եր Աղուանքի կաթողիկոսը, ուզած է պատուել: Կիւրիոն զայրացած չ'անսար Աբրահամու, եւ այսու կը ծագի խռովութիւն ի մէջ երկուցանց, կը թողու սեղանը, դուրս կ'ելլէ. եւ ձգուելով վարդապետ ի քիւրիոնի տեւիլը: — Հոս «յաւանդութենէ մանկանց» պատմաւոր կը նշմարեմ եւ ոչ «ծերոց»:

Ռիտանէն երեք պատճառ ի մէջ կը բերէ Վրաց բաժանման. առաջին պատճառ քաղիկեղանի վարդապետութեան ընդունուիլը: Երկրորդ պատճառ ինք զապաղադութեանց խոզիրը: Եւ երրորդ պատճառ ծերոց աւանդութիւնը, զոր տեւոր: Զարմանալի է որ Բրուսէ՝ այս երեք պատճառներէն ամենէն հաւանական եւ «բուն պատճառը» կը մտի համարիլ երկրորդը, զոր թարգմանաբար ի մէջ ալ կը բերէ: Անպէտ կը համարինք մինք այլ եւս զքաղիկ հընքելու Բրուսէի այս հատաւորութիւնը:

Ժամանակին վաւերագիրներու վրայ յեցած պարզեցինք զայս վայր բաւականութեամբ քառապարտ զուրմ, որ եղաւ առիթ քաղցրաման երկու ազգաց զուարթ յարաբերութեանց. այս ինքն էր ոչ անկասկածեան սերը, ոչ ալ փառասիրութիւնը, այլ մի միայն կրօնական, խոզի աղանդութիւնը, որ չուզէր ի կողմանէ Վրաց» որ եւ իցէ բռնութեան երթնարկիլ, իտարց խոզիլ ամեն բարեկամական կոպ եւ յարաբերութիւն: Զայս լաւ նկատած է եւ Ա. Տէր-Միքէլեան, երբ կը գրէ. «Այդ բաժանումն ոչ թէ իրաւարանական էր, այլ հաւատակցութեան»:

Ի վերջոյ կարեւոր է քննել նաեւ «Բաժանման» ժամանակը, որ առհասարակ մասնաշրջաբաց ժով շատ անորոշ է եւ պնդեալ:

Սողոմոն Մաքենդոյան վանահայր կը համարի պատահած Զուարթնոյցի օրով: Թովհաննէս Պատմաբան անորոշ կը ձգէ: Անանիա Մոկոյի (անդ)՝ կաթողիկոսական աթոռայն երկրեղեղեղէն

1 Addit. et Ecelers. 119.

2 Ի Դան. Սմ. Անգոյ, էջ 286. Ի. Գարա. Բիւլ. Եկեղ. 113—114:

